

بررسی منابع درسی تحولات سیاسی - اجتماعی ایران (۲۰۱)

علی مرشدی‌زاد*

چکیده

در این مقاله منابع درسی «تاریخ تحولات سیاسی - اجتماعی ایران» (منابع اصلی و کمکی) مورد بررسی قرار می‌گیرد. سؤال اصلی مقاله این است: آیا منبع (یا منابعی) در زبان فارسی وجود دارد که بتواند مطالب درس‌های تحولات سیاسی - اجتماعی ایران را (۲۰۱ به صورت جداگانه) پوشش دهد. منبع استاندارد و مورد قبول باید از شرایط زیر برخوردار باشد: (۱) به صورت کتابی انتشار یافته و قابل دسترس باشد، (۲) حداقل سرفصل‌های مصوب درس را پوشش دهد، (۳) تا حد امکان دارای پشتوانه نظری باشد، (۴) بیانی واقع‌گرایانه و فارغ از گرایش به حوادث داشته باشد و... بنابراین سؤال در مورد هر کدام از این موارد، پرسش‌های فرعی این پژوهش را تشکیل

---

* دکتر علی مرشدی‌زاد عضو هیئت علمی دانشگاه شاهد می‌باشد.

(morshedizad@shahed.ac.ir)

تاریخ پذیرش: ۱۴/۱۲/۱۳۸۷

تاریخ دریافت: ۱۳۸۷/۳/۷

پژوهشنامه علوم سیاسی، سال سوم، شماره سوم، تابستان ۱۳۸۷، صص ۱۶۵-۱۴۱.

می‌دهند.

از آنجا که برای این واحد درسی منابع گسترده‌ای (به‌ویژه منابع فرعی) وجود دارد، معیار انتخاب منابعی است که مورد استفاده اساتید تاریخ تحولات در حال حاضر قرار می‌گیرند. به دلیل اینکه این پژوهش به‌صورت توصیفی - تحلیلی صورت می‌گیرد، از بیان فرضیه احتراز می‌شود.
واژه‌های کلیدی: تاریخ تحولات سیاسی ۱ و ۲، منابع درسی، منابع اصلی، منابع فرعی.

مقدمه

درس‌های تحولات سیاسی - اجتماعی ایران که در قالب ۸ واحد (دو درس ۴ واحدی) ارائه می‌شود از دروس مهم علوم سیاسی است. در این واحد درسی دانشجویان با شرایط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تاریخ معاصر ایران آشنا می‌شوند و آموخته‌های خود را در خصوص نظریات در کارگاهی به وسعت دو‌یست سال تاریخ، به محک تجربه می‌گذارند. سرعت و تنوع تحولات در این دوران، آموزش این درس را با دشواری‌هایی روبه‌رو می‌کند. استاد باید بکوشد این حجم از حوادث و تحولات را در فرصت محدودی که در اختیار دارد، بگنجانند که به‌مثابه گنجانیدن بحر در پیمان است. این دشواری در کنار عوامل دیگر به مانعی در راه تدوین و نگارش کتاب درسی در این حوزه تبدیل شده است؛ بنابراین شاهدیم با وجود غنای منابع در این خصوص، کتاب‌های درسی اندکی برای این درس به رشته تحریر درآمده است؛ چیزی که من آن را تناقض‌نمای فقر و غنا می‌نامم؛ فقر متن درسی با وجود غنای منابع. با وجود این، منابع مربوط به درس تحولات سیاسی - اصلی و فرعی - نیازمند بررسی انتقادی هستند تا بتوان کاستی موجود در آنها را تشخیص داد و در رفع آنها کوشید. این مقاله به‌دنبال انجام این کار است.

در این مقاله خواهیم کوشید منابع فرعی و اصلی درس‌های تحولات ۱ و ۲ را به تفکیک و بر اساس شاخص‌هایی مورد بررسی قرار دهیم. منابعی که در این مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرند منابعی هستند که اساتید به‌عنوان منابع اصلی و کمکی مورد استفاده قرار می‌دهند. در میان آثار مورد بررسی تنها یک جزوه درسی (انتشارنیافته) وجود دارد و آن هم جزوه درسی مرحوم جواد شیخ‌الاسلامی استاد برجسته درس تحولات است که حق بزرگی بر گردن تمامی دانش‌آموختگان رشته

علوم سیاسی در ایران دارد. انتخاب این جزوه به دلیل اهمیت و میزان استفاده از آن در آموزش این درس است. برای شناسایی این منابع، از تعدادی از اساتید به صورت شفاهی کمک گرفته شد و آنها متون زیر را به عنوان منابع درسی خود معرفی کردند

تحوالات ۱

اصلی

علی اصغر شمیم: ایران در دوره سلطنت قاجار؛ جواد شیخ الاسلامی: جزوه درس تاریخ تحولات؛ جلال‌الدین مدنی: تاریخ سیاسی معاصر ایران (جلد ۱)؛ جان فوران: مقاومت شکننده.

کمک‌درسی

اسماعیل رضوانی: تاریخ انقلاب مشروطه؛ احمد کسروی: تاریخ انقلاب مشروطیت؛ زانت آفاری: انقلاب مشروطه ایران؛ ناظم‌الاسلام کرمانی: تاریخ بیداری ایرانیان.

تحوالات ۲

اصلی

جلال‌الدین مدنی: تاریخ سیاسی معاصر ایران؛ علیرضا ازغندی: تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران: ۱۳۵۷-۱۳۲۰؛ علیرضا امینی: تحولات سیاسی و اجتماعی ایران در دوران پهلوی؛ مجتبی مقصودی: تحولات سیاسی - اجتماعی ایران: ۱۳۵۷-۱۳۲۰؛ یرواند آبراهامیان، ایران بین دو انقلاب.

کمک‌درسی

غلامرضا نجاتی: تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله ایران؛ مارک گازیوروسکی: سیاست خارجی امریکا و شاه؛ محمدعلی همایون کاتوزیان: اقتصاد سیاسی ایران.

الف - ویژگی‌های لازم برای متن درسی تاریخ تحولات

۱. انطباق با سرفصل‌های وزارت علوم: (با توجه به عدم اتفاق نظر در مورد مناسب بودن سرفصل‌های مصوب، تنها به انطباق با دوره تاریخی مندرج در سرفصل‌ها اکتفا می‌شود).

۲. رعایت ترتیب و تسلسل تاریخی (فرایندی دیدن) به گونه‌ای که دانشجو بتواند تصویر روشنی از کلیت حوادث تاریخی و سیر آنها به دست آورد.
۳. در نظر گرفتن ابعاد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، بدین معنا که تنها به بیان اتفاقات در سطح سیاسی (دولت) اکتفا نشود و در کنار آن به نقش عوامل اقتصادی و نیروهای اجتماعی و تأثیرپذیری آنها از عوامل سیاسی نیز پرداخته شود.
۴. تا حد امکان از نظریات به شکل ساده و قابل فهم و به بیانی دیگر، به صورتی ضمنی استفاده شود: تجربه تدریس نشان داده که دانشجویان در درس‌های نظری همواره از موارد کاربرد این نظریات و در درس‌های تاریخی درباره فایده بیان این حوادث تاریخی سؤال می‌کنند. اگر درس تحولات بتواند به صورت پلی بین نظریات و حوادث تاریخی عمل کند، دانشجویان ضمن شناخت بهتر حوادث و برقراری ارتباط بین پدیده‌ها، خود نیز از ذهنی نظریه‌پرداز برخوردار می‌شوند.
۵. فراغت از ایدئولوژی و گرایش (گرایش بی‌طرفانه): طبیعی است ادعای فارغ از ایدئولوژی بودن در علوم انسانی، امر محالی است. انسان همواره دارای گرایش‌ها و ترجیحاتی است که آنها را در نوشته‌ها و عملکردهای خود دخالت می‌دهد. اما برخی از متون گاه چنان مشحون از گرایش و ایدئولوژی هستند که در نگاه نخست، خواننده را متوجه این ایراد خود می‌سازند.
۶. اعتبار علمی (منابع، ارجاعات، دقت در نقل حوادث تاریخی، واقع‌گرایی در تحلیل و...) به معنای رعایت قواعد شکلی و محتوایی روش‌شناختی در تألیف کتاب.
۷. در نظر گرفتن نقش نیروهای خارجی: با توجه به اینکه حوادث تاریخ معاصر ایران بسیار تحت تأثیر نقش نیروهای خارجی قرار داشته است و به قول یکی از متخصصان، ایران به لحاظ ژئوپولیتیک همواره قدرت‌های بزرگ را به دخالت فرا می‌خواند و این ویژگی مشترک کشورهای خاورمیانه‌ای است، نمی‌توان در تحولات ایران از نقش نیروهای خارجی غفلت ورزید. از جمله این دخالت‌ها نقش روسیه و انگلیس در تحولات دوره قاجاریه و نقش ابرقدرت‌های امریکا و شوروی در دوره جنگ سرد در تحولات دوره پهلوی است. منظور این نیست که به روابط خارجی

(که موضوع درس دیگری است) در این درس پرداخته شود، بلکه مقصود این است که متن و مدرس آن در بیان و تبیین حوادث سیاسی تاریخ معاصر ایران تنها به عوامل داخلی نپردازند و گوشه‌چشمی نیز به تأثیر عوامل خارجی داشته باشند.

۸. داشتن حجم مناسب یک کتاب درسی (حدود ۳۵۰ تا ۴۰۰ صفحه برای درس چهار واحدی): با توجه به اینکه این دو درس (تحولات ۱ و ۲) هر کدام ۴ واحد درسی هستند، حد متعادل و متوسط یک کتاب درسی برای آن بین ۳۵۰ تا ۴۰۰ صفحه در نظر گرفته شده است.

۹. داشتن سؤالاتی مربوط به هر فصل در پایان آن: اگرچه این رویه در کتاب‌های درسی مورد بررسی وجود ندارد، اما می‌تواند به‌عنوان شاخصی برای کتاب درسی مناسب مدنظر قرار گیرد.

۱۰. داشتن نمونه مقالاتی مرتبط با موضوع هر فصل در پایان همان فصل: این ویژگی نیز در متون درسی مورد بررسی وجود ندارد.

۱۱. بیان اهداف تدریس در ابتدای کتاب یا به‌صورت جزئی‌تر در ابتدای هر فصل و هر بخش: این مورد نیز در هیچ‌کدام از متون درسی وجود ندارد.

۱۲. از آنجا که هر کدام از متون، شیوه‌ای در تاریخ‌نگاری در پیش گرفته‌اند، لازم است نویسندگان در ابتدای بحث، روش و نوع تاریخ‌نگاری خود را (توصیفی، تحلیلی، و...) بیان کنند. در هیچ‌یک از این متون، به این مورد نیز اشاره نشده است.

ب - شرایط لازم برای یک متن کمک‌درسی

نظر به اینکه متن کمک‌درسی در اصل برای مقصودی غیر از تدریس نوشته شده است، به حداقل شرایط اکتفا می‌کنیم:

۱. دربرداشتن برخی از سرفصل‌های وزارت علوم؛
۲. رعایت ترتیب و تسلسل تاریخی (فرایندی دیدن)؛
۳. فراغت از ایدئولوژی و گرایش (گرایش بی‌طرفانه)؛
۴. اعتبار علمی (منابع، ارجاعات، دقت در نقل حوادث تاریخی، واقع‌گرایی در تحلیل و...)

۵. دربرداشتن ابعاد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی.

ج - ارزیابی متون درسی تحولات

از آنجا که درس تحولات ۱ فاقد متن درسی است (متنی که به‌طور مشخص برای تدریس نوشته شده باشد) و برای تحولات ۲ نیز تنها سه متن درسی وجود دارد، با اندکی تسامح برخی از متونی را که دارای حداقلی از شرایط هستند، به‌عنوان متن درسی در نظر گرفته، به بررسی آنها می‌پردازیم.

۱. متون درسی تحولات

۱. جزوه درسی جواد شیخ‌الاسلامی که همتی می‌طلبد تا به‌صورت کتاب انتشار یابد، دست‌نوشته‌ای حدود چهارصد صفحه‌ای است که بخشی از آن تایپ شده و دارای فصل‌بندی جداگانه‌ای است و خود بخشی از کتاب *تاریخ معاصر ایران* نوشته *پیتر آوری* را نیز به‌عنوان مکمل بدان افزوده‌اند. فصل نخست جزوه دست‌نویس به استقرار کاپیتولاسیون در ایران و نتایج ناگوار سیاسی و اجتماعی آن اختصاص دارد. در این فصل، نویسنده به ارتباط ایران با کشورهای خارجی و گسترش آن در دوره *فتحعلی‌شاه* و تأثیرات آن می‌پردازد. مهم‌ترین تأثیر اجتماعی که شیخ‌الاسلامی برای این ارتباطات در نظر می‌گیرد (که در واقع حاصل جنگ‌های ایران و روس است)، استقرار قانون کاپیتولاسیون است. این قانون در کنار استبداد عصر قاجار، وضعیتی را پدید می‌آورد که نویسنده از آن با عنوان «سنت تحت‌الحمایگی» یاد می‌کند. این سنت در تمامی دوره قاجاریه جریان دارد و نوع رابطه نخبگان با دولت قاجار و با دولت‌های بیگانه و نیز رابطه دولت ایران با دولت‌های خارجی را تعیین می‌کند: نخبگان درمانده از ظلم و استبداد قاجاری خود را تحت‌الحمایه روس یا انگلیس می‌سازند و بدین ترتیب از اجحاف دولت در امان می‌مانند.^(۱) با وجود این، نمی‌توان گفت این نظریه عامی برای تبیین تمامی جوانب تحولات سیاسی و اجتماعی ایران است.

برداشتی که نویسنده در این جزوه از تاریخ اجتماعی دارد، تاریخ اقدامات و عملکردهای نخبگان است؛ بنابراین به اصلاحات *عباس میرزا*، *میرزا تقی‌خان امیرکبیر* و *میرزا حسین‌خان سپهسالار* و نیز به قرارداد رویترو و پیامدهای آن پرداخته می‌شود، اما از حادثه مهمی مانند جنبش تنباکو که نقطه عطفی در شکل‌گیری جنبش

اجتماعی در ایران است، چشم‌پوشی می‌شود. با وجود این نمی‌توان گفت این جزوه به تاریخ اجتماعی نپرداخته است. آنچه این تفاوت را رقم می‌زند، به تفاوت در تعریف نیروهای اجتماعی و پیش‌فرض‌های نویسنده مربوط می‌شود. در مورد انقلاب مشروطیت نیز همین مطلب به چشم می‌خورد. نویسنده به «تظلم دسته‌جمعی تجار»، «مهاجرت اول و دوم علما» و «تحصن عده کثیری از مردم تهران» می‌پردازد. به‌علاوه به حوادث انقلاب مشروطیت در سایر استان‌ها (اصفهان، گیلان و آذربایجان) پرداخته می‌شود.

جزوه شیخ‌الاسلامی از حیث رعایت ترتیب تاریخی نیز دچار مشکلاتی است. طبق جزوه انتشاریافته در دانشگاه امام صادق (ع) پس از آنکه در فصل‌های سوم تا هشتم متن تایپ‌شده، مباحثی مانند: آغاز مناسبات ایران و شوروی، تشکیل و انحلال فدراسیون قفقاز، بحران مناسبات ایران و شوروی و اشغال گیلان، و کودتای سوم اسفند بررسی می‌شود، در فصل بعد با انقلاب مشروطیت و علل ظهور آن روبه‌رو می‌شویم.^(۲)

از نکات برجسته در این جزوه قلم شیوا و روان نویسنده است. شیخ‌الاسلامی به‌گونه‌ای جذاب، با جزئی‌نگری و با قلمی روان به روایت تاریخ می‌پردازد و خواننده و دانشجو را جذب نکات تاریخی می‌سازد.

کتاب مقاومت شکننده نوشته جان فوران^(۳) اگرچه در اصل نه به‌عنوان متن درسی بلکه به‌عنوان کاربست سنتزی از نظریه‌های توسعه‌نیافتگی (مشخصاً نظریه نظام جهانی) و نظریه فرهنگی در مورد تاریخ معاصر ایران نوشته شده است، در بسیاری از موارد به‌عنوان کتاب درسی مورد استفاده اساتید درس تحولات قرار می‌گیرد. نقطه تاریخی آغاز بحث، دوره صفویه است که تا پس از انقلاب اسلامی (سال ۱۳۷۰) امتداد می‌یابد. ۲۲۶ صفحه از این کتاب ۶۱۷ صفحه‌ای تحولات (۱) را پوشش می‌دهد. فوران در این کتاب بیشتر به تاریخ اجتماعی و اقتصادی می‌پردازد، اگرچه در خلال آن تاریخ سیاسی نیز مورد بررسی قرار می‌گیرد. نقش تحولات بین‌المللی نیز در این تبیین برجستگی خاصی دارد یا به بیانی می‌توان گفت به دلیل مرکزیت، نظریه نظام جهانی در این کتاب علت اصلی تحولات محسوب می‌شود.^(۴) ترتیب تاریخی نیز در این متن به‌خوبی رعایت شده است. منابع مورد استفاده

در بیشتر موارد انگلیسی است و در برخی موارد به منابعی مانند آثار فریدون آدمیت، مرتضی راوندی و محمدعلی جمالزاده به صورت غیرمستقیم و از طریق منابع انگلیسی اشاره شده است. عدم آشنایی فوران با زبان فارسی و ناتوانی در استفاده از منابع دست اول، وی را از درک کامل شرایط ایران بازداشته است؛ به بیان دیگر به وی کمک کرده تا با ساده کردن شرایط نظریه سنتز شده خود را راحت تر به کار گیرد. کتاب ایران در دوره سلطنت قاجار نوشته علی اصغر شمیم که بنا به نوشته مؤلف کتاب در مقدمه اش بر چاپ اول، «صورت کامل تر کتابی است که در سال ۱۳۲۹ به دستور وزارت فرهنگ به وسیله نگارنده تألیف و تسلیم آن وزارت گردید» در ۶۶۷ صفحه با معرفی ایل قاجار و زمینه های روی کار آمدن این سلسله آغاز می شود و با انقراض دولت قاجار پایان می یابد. نویسنده قلم روانی دارد و مطالب با ترتیبی درست ادامه می یابد. کتاب فاقد نظریه خاصی است و می توان آن را روایتی تحلیلی از تاریخ معاصر ایران دانست. اگرچه تأکید کتاب بر تحولات سیاسی است و به روابط ایران با کشورهای انگلیس، روس، فرانسه و عثمانی نیز پرداخته می شود، در خلال مباحث می توان تا حدودی تاریخ اجتماعی را نیز مشاهده کرد. به عنوان مثال در فصل پانزدهم به سازمان های کشوری و نحوه اعطای مناصب در دوره قاجاریه پرداخته می شود. در این فصل تشکیلات پایتخت، دارالخلافه، ضرابخانه، سازمان انطباعات و دارالترجمه و مانند اینها و سابقه شکل گیری آنها مورد بحث قرار می گیرد.^(۵) فصل شانزدهم با عنوان تمدن ایران در دوره قاجاریه نیز به اوضاع اجتماعی اختصاص دارد. در این فصل به مباحثی مانند جامعه، تربیت و اخلاق عمومی، معتقدات عمومی، علوم و ادبیات، نمایش، موسیقی و مانند اینها پرداخته می شود.^(۶) فصل هفدهم نیز دارای محتوایی اجتماعی است. این فصل با عنوان «انقلاب آرام و تغییر رژیم سیاسی» به بسترهای اجتماعی شکل گیری انقلاب مشروطیت می پردازد.

در این کتاب ضمن مباحث اجتماعی، تا حدودی به اقتصاد نیز پرداخته شده است. مطالبی مانند کشاورزی، صنایع، واردات و صادرات، پول و نقش بانکها در اقتصاد ایران از مباحثی است که در فصل شانزدهم مطرح می شود.

کتاب ایران در دوره سلطنت قاجار به نوبه خود متنی دقیق با جزئیات بسیار

است که از منابع زمانه خود به خوبی بهره برده است، اما چنانکه نویسنده خود به زود هنگام بودن مطالعه به لحاظ تاریخی تأکید دارد، در زمانی انتشار یافته است که منابع مربوط به این دوره محدود بوده‌اند.

کتاب تاریخ سیاسی معاصر ایران نوشته جلال‌الدین مدنی از دیگر آثار است که به بخشی از حوادث دوره قاجاریه تا سقوط رضاشاه اختصاص یافته است. ۲۶۶ صفحه از جلد اول این کتاب در ۹ فصل، حوادث آن دوران را دربر می‌گیرد. این کتاب در سال ۱۳۵۹ و در بحبوحه انقلاب توسط مدنی که خود دانش‌آموخته حقوق است و در حقوق اساسی تبحری خاص دارد، نگارش یافته است. سایر بخش‌های کتاب که بخش عمده‌ای از جلد اول و تمامی جلد دوم را دربر می‌گیرد، به حوادث سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ اختصاص دارد.

در این کتاب که در اصل به‌عنوان متنی درسی برای ارتش جمهوری اسلامی ایران نوشته شده است، آمده «تاریخ معاصر ایران به ما درس می‌دهد: درس زندگی، درس خوب زیستن و جاوید ماندن، درس مقاومت، شهامت، به‌سوی حقیقت رفتن، از مانع و رادع نهراسیدن و به خویشتن بازگشتن و اصالت را بازیافتن، از حیثیت و شرافت و انسانیت دفاع کردن، بر اساس مکتب سخن گفتن، به نیرویی لایزال اتکا داشتن، افق‌های جدیدی در جهان نمودار ساختن و با حرارت و سرسختی برای اهداف عالی در خط مستقیم بی‌انحراف قرار گرفتن».^(۷) مطالب کتاب در این دوره فاقد ارجاعات درست و متقن است. نویسنده در مواردی نقل قول‌های مستقیمی را داخل گیومه ارائه می‌دهد اما منبع آنها مغفول می‌ماند.^(۸) در بسیاری از موارد نیز منبعی برای مطالب ارائه نمی‌شود و تنها به ارائه توضیحاتی در پاورقی اکتفا می‌گردد. نویسنده پس از تعریف تاریخ و ما قبل تاریخ و فایده تاریخ،^(۹) و به دنبال بیان خلاصه‌ای از حوادث سال‌های اولیه قاجار مانند روی کار آمدن آغامحمدخان، قتل گریبایدوف و امتیاز فرانسوی‌ها (امتیاز حفریات شوش به یک فرانسوی به نام مارس اوگوست دیولاقوی^(۱۰))، در فصل سوم به نهضت تنباکو می‌پردازد. در اینجا نیز نویسنده نقل قولی از امین‌السلطان در برابر اعتراض مردم اصفهان می‌آورد که منبع آن مشخص نیست.^(۱۱) مواردی از این قبیل در کتاب زیاد مشاهده می‌شود و آنچه بر مشکلات کتاب می‌افزاید عدم رعایت بی‌طرفی در تاریخ‌نویسی است.

نویسنده با گرایش، به حوادث تاریخی می‌نگرد و چنانکه گفته شد تاریخ را عرصه‌ای برای «بر اساس مکتب سخن گفتن» و «در راه مستقیم قرار گرفتن» می‌داند؛ این امر سبب می‌شود داده‌های تاریخی به‌صورتی گزینشی مورد استفاده قرار گیرند.

در فصل چهارم به بحث فراماسونری در ایران پرداخته می‌شود و در واقع نویسنده تکلیف خود را با بخشی از فعالان انقلاب مشروطیت یعنی روشنفکران، روشن می‌کند. از اینجاست که داوری آغاز می‌شود و نوعی توطئه‌انگاری شکل می‌گیرد؛ چنانکه نویسنده چنین حکم قطعی صادر می‌کند که «تا زمان انقلاب اسلامی ایران به‌طور کامل سرزمین ما تحت نفوذ این تشکیلات مخفی وابسته به بیگانه بوده است».^(۱۲) فصل پنجم به کاپیتولاسیون اختصاص دارد. در فصل ششم، کلیات و مقدمات مربوط به نفت مطرح می‌شود. فصل هفتم به انقلاب مشروطیت می‌پردازد و در فصل‌های هشتم و نهم، حوادث بعد از انقلاب مشروطیت تا زمان کودتا و از زمان کودتا تا شهریور ۱۳۲۰ مورد بحث قرار می‌گیرند.

متون درسی تحولات ۲

کتاب *تحولات سیاسی - اجتماعی ایران: ۱۳۵۷-۱۳۲۰*^(۱۳) که به اهتمام مجتبی مقصدی و با همکاری تعدادی از نویسندگان تدوین شده است، در ۴۴۷ صفحه به بررسی تحولات ایران در این دوره می‌پردازد. این کتاب از معدود کتاب‌هایی است که به‌عنوان کتاب درسی تألیف شده است و در عین اینکه سعی می‌کند ترتیب تاریخی را حفظ کند به‌صورت موضوعی نیز به مباحث می‌پردازد. البته در این کتاب نیز چهارچوب نظری منسجمی که بر مبنای آن مباحث شکل گرفته باشند، به‌چشم نمی‌خورد.

بخش اول کتاب به تحولات سیاسی - اجتماعی ایران در دهه ۱۳۲۰ اختصاص دارد. در این بخش اشغال نظامی ایران، ساختار قدرت در دوره بعد از *رضاشاه* و بحران آذربایجان و کردستان مورد بررسی قرار می‌گیرند. بخش دوم به مهم‌ترین حادثه دهه ۱۳۳۰ یعنی ملی‌شدن صنعت نفت و حوادث مربوط به آن اختصاص دارد. در بخش سوم به احزاب و تشکل‌های سیاسی طی سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷

پرداخته می‌شود و احزاب ملی، چپ، مذهبی و دولتی بررسی می‌شوند. بخش پنجم با عنوان تحولات سیاسی - اجتماعی ایران در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ حوادث این دوران را تا آستانه انقلاب اسلامی پی می‌گیرد. آنچه در نگاه نخست به چشم می‌آید غلبه تحلیل بر بیان حوادث تاریخی است. نویسندگان متعدد کتاب با دیدگاه‌های خاص خود که البته چندان از هم دور نیست، به تحلیل وقایع این سال‌ها پرداخته‌اند. جز در مورد بحث اصلاحات ارضی که از سوی *امیرمحمد حاجی یوسفی* ارائه شده، کمتر منابعی غیرفارسی مورد استفاده قرار گرفته است. انقلاب اسلامی به عنوان حادثه مهم این دوره مورد غفلت واقع شده و بیان و تحلیل حوادث در دهه ۱۳۴۰ به پایان می‌رسد. با وجود این، کتاب بحث منسجمی در مورد تاریخ این دوره ارائه می‌دهد که می‌تواند متن درسی مفیدی برای دانشجویان باشد. کتاب درصدد القای ایدئولوژی خاصی نیست و فراوانی نویسندگان این ویژگی را تقویت می‌کند.

کتاب *تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران: ۱۳۵۷-۱۳۲۰*^(۴) نوشته *علیرضا ازغندی* در ۴۱۴ صفحه، منبع درسی دیگری برای تحولات (۲) است که از سوی انتشارات سمت منتشر شده است. نویسنده در این کتاب به جامعه‌شناسی سیاسی این دوره می‌پردازد. در بخش کتاب اول تحولات اجتماعی ایران در این دوره، تحرک جمعیتی و تحول اجتماعی، بخش‌های اجتماعی و خدماتی، فرهنگ دین و دولت و ساختار طبقاتی و قشربندی اجتماعی مورد بررسی قرار می‌گیرد. در کتاب دوم با عنوان «سیاست و حکومت در ایران ۱۳۵۷-۱۳۲۰» به مباحثی مانند چگونگی تدوین و مبانی قانون اساسی، قوه مقننه و نظام انتخاباتی ایران، مجریه، مکانیسم کنترل و سازمان‌های اعمال قدرت، قوه قضائیه، نهادهای تعدیل و تقسیم قدرت، سیاست اقتصادی - نفتی دولت، سیاست خارجی و سیاست امنیتی و دفاعی ایران پرداخته می‌شود. اگرچه مطالب ارائه‌شده در این کتاب از انسجام و قوت کافی برخوردارند، فصول و مطالب نه بر اساس فرایندها، بلکه بر مبنای ساختارها تقسیم شده‌اند. البته در مباحث مطرح‌شده در هر فصل نویسنده از ساختارها فراتر رفته و به بیان فرایندهای حوادث می‌پردازد. کتاب ازغندی جنبه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تحولات این دوره را مدنظر قرار می‌دهد و در بسیاری موارد با مراجعه به

منابع دست اول، شامل سالنامه‌های آماری، ترازنامه‌ها، مجموعه مقررات و قوانین، اسناد و... به مطالب خود غنای علمی می‌بخشد. در این کتاب نیز منابع اغلب به زبان فارسی هستند. نویسندگان در مقدمه به این امر اذعان دارد و ضعف تاریخ‌نگاران و جامعه‌شناسان ایرانی را در این می‌داند که «بیش از هر چیز به تألیفات خارجی‌ان و اسناد بایگانی‌های وزارتخانه‌های آمریکا، فرانسه، انگلستان و آلمان متکی بوده‌اند».^(۱۵)

کتاب دیگری که به‌عنوان متن درسی تحولات ۲ نوشته شده است، کتاب *تحولات سیاسی و اجتماعی ایران در دوران پهلوی نوشته علیرضا امینی* است. این کتاب در ۳۵۲ صفحه تنظیم شده و حوادث تاریخ معاصر ایران از کودتای سوم اسفند تا انقلاب اسلامی را مورد بررسی قرار می‌دهد. بخش‌های نُه‌گانه کتاب به ترتیب به کودتای سوم اسفند، اشغال نظامی ایران، سلطنت *محمد رضا شاه*، غائله کردستان و آذربایجان، ملی کردن صنعت نفت، کودتای ۲۸ مرداد، قیام ۱۵ خرداد، رژیم پهلوی در اوج قدرت و ۲۲ بهمن و پیروزی انقلاب اسلامی اختصاص دارند. نویسندگان در نگارش کتاب نتوانسته بین منابع ضعیف و معتبر تفاوت قائل شود و در بسیاری از موارد منابع هستند که حوادث را پیش می‌برند. همین امر موجب شده سطح مباحث نیز دچار آشفتگی شود. به‌عنوان مثال اگر منبع مورد استفاده نویسندگان کتاب بررسی و تحلیلی از نهضت امام خمینی نوشته *حمید روحانی* است، گاه چنان به جزئیات می‌پردازد که نام خطیب مدرسه فیضیه و نام یکی از کسانی که در آن مجلس سخن به اعتراض گشودند نیز موضوعیت پیدا می‌کند.^(۱۶) نویسندگان در مورد حادثه ۱۵ خرداد، رقم کشته‌شدگان را ۵ تا ۱۰ هزار نفر را ذکر می‌کند.^(۱۷) که اغراق‌آمیز به نظر می‌رسد. وجود مواردی از این قبیل از اعتبار کتاب می‌کاهد.

کتاب *تاریخ سیاسی معاصر ایران نوشته جلال‌الدین مدنی* که پیش از این نیز در ارتباط با منابع تحولات (۱) مورد بحث قرار گرفت، بخش عمده‌ای از مطالب خود در جلد اول و تمامی جلد دوم را به تحولات (۲) اختصاص می‌دهد. ایرادهایی که پیش از این درباره کتاب گفته شد، در این قسمت‌ها نیز وجود دارد. بنابراین از تکرار آنها اجتناب می‌ورزیم و تنها به موارد خاصی در این قسمت می‌پردازیم. کتاب در مسئله نهضت ملی بسیار یک‌سویه به حوادث می‌نگرد. *مصدق* نخست‌وزیری با اشتباهات فراوان ترسیم شده و *آیت‌الله کاشانی* ناظری است که

همواره اشتباهات را گوشزد می‌کند، نسبت به کودتا هشدار می‌دهد و مصدق به دلیل نپذیرفتن نصایح ایشان و باز کردن فضا برای کمونیست‌ها زمینه را برای کودتا فراهم می‌آورد.^(۱۸) در مورد واقعه ۱۷ شهریور نیز نویسنده معتقد است هزاران نفر به خون غلطیدند و البته منبعی برای این ادعا ارائه نمی‌دهد.^(۱۹) نویسنده در جایی دیگر در مورد اعتصاب مطبوعات می‌نویسد: «وقتی صاحبان و نویسندگان جراید کثیرالانتشار پیشرفت مبارزه ملت را دیدند و احساس کردند گذشته آنان زیان بسیار برای جامعه داشته، درصدد برآمدند تا سوابق آنچنانی را به فراموشی گذارند، به همین جهت از ۱۹ مهر جراید صبح و عصر به خواسته رفع سانسور انتشار نیافت.»^(۲۰) شاید چنین لحنی را بتوان در سخنرانی‌ها به‌کار برد، اما در تاریخ‌نویسی جایگاهی ندارد و نویسنده نمی‌تواند بنا به «روشن‌بینی»هایی که خود در ذهن دارد به بیان مکنونات قلبی موضوعات پژوهش خود پردازد. مواردی از این قبیل در کتاب زیاد به چشم می‌خورد که اعتبار آن را کاهش می‌دهد.

ایران بین دو انقلاب نوشته *یرواند آبراهامیان* که با دو ترجمه در دسترس است، کتاب دیگری است که به‌عنوان منبع تحولات (۲) مورد استفاده اساتید قرار می‌گیرد. ۴۲۰ صفحه از این کتاب به تحولات (۲) اختصاص دارد. کتاب از منابع فارسی و انگلیسی به‌خوبی استفاده کرده و نمی‌توان از اهمیت آن چشم‌پوشی کرد. ایراد جدی این کتاب برجسته ساختن بیش از حد گروه‌های مارکسیستی و کاستن از اهمیت بی‌شائبه نیروهای مذهبی در تحولات این دوره و به‌ویژه انقلاب اسلامی است. این امر موجب می‌شود این کتاب را نیز در زمره کتاب‌های ایدئولوژیک قلمداد کنیم. آبراهامیان در این کتاب با استفاده از نظریه *هانتینگتون* که در زمره نظریات سیاسی انقلاب قرار دارد،^(۲۱) «درصدد بررسی سیاست در ایران نو از طریق تحلیل کنش متقابل سازمان‌های سیاسی و نیروهای اجتماعی است.»^(۲۲) کتاب در سه فصل تنظیم یافته است. هانتینگتون در بخش نخست کتاب با عنوان زمینه تاریخی که البته خارج از محدوده درس است، به بیان ساختار اجتماعی ایران در دوره قاجاریه، انقلاب مشروطه و روی کار آمدن رضاشاه می‌پردازد. بخش دوم و سوم به تحولات (۲) مربوط هستند. در بخش دوم با عنوان «سیاست برخوردهای اجتماعی»، پس از بیان وضعیت نظام سیاسی مستقر در دوره پهلوی دوم که به نظر نویسنده به‌صورت

گذار از سلطنت نظامی به سوی سلطنت در حال تنازع و سپس بازگشت به سلطنت نظامی طی کودتای ۲۸ مرداد بود، حزب توده و پایگاه‌های طبقاتی و قومی آن مورد بررسی قرار می‌گیرد. بخش سوم با عنوان ایران معاصر به بحث درباره سیاست توسعه ناموزون، مخالفان رژیم پهلوی و انقلاب اسلامی می‌پردازد.

جدول ۱. متون درسی تحولات ۱ و ۲ (الف)

منبع	نویسنده	انطباق با سرفصل	ترتیب تاریخی	سیاسی	اجتماعی	اقتصادی	داشتن نظریه	فراغت از ایدئولوژی
تحولات ۱	شیخ‌الاسلامی	+	+	+	-	-	+	+
	شمیم	+	+	+	+	-	-	+
	مدنی	+	+	+	+	-	-	-
	فوران	-	+	+	+	+	+	+
تحولات ۲	مهدوی	-	+	+	-	-	-	+
	ازغندی	+	-	-	-	+	-	+
	مقصودی	+	+	+	+	-	-	+
	امینی	+	+	+	+	+	-	-
	آبراهامیان	-	+	+	+	+	+	-

جدول ۱. متون درسی تحولات ۱ و ۲ (ب)

منبع	نویسنده	اعتبار علمی	نقش نیروهای خارجی	حجم	سؤال	نمونه	بیان اهداف و نوع تاریخ‌نگاری
تحولات ۱	شیخ‌الاسلامی	+	+	+	-	-	-
	شمیم	+	+	-	-	-	-
	مدنی	-	+	+	-	-	-
	فوران	+	+	+	-	-	-
تحولات ۲	مهدوی	+	+	+	-	-	-
	ازغندی	+	-	+	-	-	-
	مقصودی	+	+	+	-	-	-
	امینی	-	+	+	-	-	-
	آبراهامیان	+	-	-	-	-	-

* در مواردی که + و - هر دو آمده‌اند به معنای وضعیت بینابینی آن متن در آن مورد است.

متون کمک‌درسی تحولات (۱)

کتاب انقلاب مشروطیت ایران نوشته مرحوم محمداسماعیل رضوانی از جمله کتاب‌هایی است که گاه از سوی اساتید به‌عنوان متن کمک‌درسی برای تحولات (۱) معرفی می‌شود. این کتاب در سال ۱۳۵۲ از سوی انتشارات ابن‌سینا ذیل مجموعه کتاب‌هایی با عنوان کتاب جوانان و زیر نظر محمدعلی اسلامی ندوشن انتشار یافته است. کتاب دارای حجمی مختصر (۲۰۱ صفحه) است و طی پنج فصل با عناوین «ورود مظاهر تمدن اروپا به ایران و دگرگون شدن اندیشه‌ها»، «عواملی که موجب طغیان توده مردم گردید»، «ظهور انقلاب»، «محمدعلی‌شاه و مشروطیت» و «قیام تبریز و ظهور ستارخان» انقلاب مشروطه را مورد بررسی قرار می‌دهد. اگرچه نقطه تمرکز کتاب انقلاب مشروطیت است، نویسنده برای آشنایی خوانندگان با زمینه‌های بروز انقلاب، در فصل نخست از دوره فتحعلی‌شاه قاجار و نخستین برخوردهای ایرانیان با تمدن غرب آغاز می‌کند و مسائلی مانند ارتباطات سیاسی با غرب، تأسیس کارخانه‌های توپ‌ریزی و تفنگ‌سازی، ظهور مردان بزرگی مانند عباس میرزا، میرزا عیسی قائم‌مقام، میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام، میرزا تقی‌خان امیرکبیر، میرزا حسین‌خان سپهسالار، میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله، سید جمال‌الدین اسدآبادی و...، انتشار روزنامه، ورود تلگراف، چراغ برق و... را مورد بررسی قرار می‌دهد.^(۳۳) اگرچه کتاب به گونه‌ای نوشته شده که برای جوانان قابل استفاده باشد و مطالب را به زبانی ساده بیان کند، سعی شده تا حد امکان مطالب به منابعی دست اول مستند باشند. مرحوم رضوانی شخصاً آرشیو ارزشمندی از اسناد و مطبوعات دوره مشروطیت در اختیار داشت و این امر موجب شده بتواند تصاویری از صفحات مطبوعات آن زمان و برخی اسناد را در خلال مباحث خود بیاورد.

تاریخ مشروطه ایران نوشته احمد کسروی، در ۹۰۶ صفحه حاصل سلسله مقالاتی است که وی در سال ۱۳۱۳ در مجله پیمان منتشر می‌کرد و منبع کمک‌درسی دیگری برای درس تحولات (۱) محسوب می‌شود. کسروی که خود انقلاب مشروطه را درک کرده درباره انگیزه نوشتن این کتاب می‌نویسد:

«۱. سی سال گذشت و یکی از آنان که در جنبش پا در میان داشته بود و یا خود می‌توانست آگاهی‌هایی گرد آورد، به نوشتن آن برخاست و من دیدم

داستان‌ها از میان می‌رود و در آینده کسی گرد آوردن آنها نخواهد توانست. یک جنبشی که در زمان ما رخ داده اگر ما داستان آن را نویسیم دیگران چگونه خواهند نوشت؟! ...

۲. جنبش مشروطه‌خواهی با پاکدلی‌ها آغازید و با ناپاکدلی‌ها به پایان رسید و دست‌هایی از بیرون و درون به میان آمد، آن را به هم زد و نانجام گذاشت و کار به آشفتگی کشور و ناتوانی دولت و از هم گسیختن رشته‌ها انجامید و مردم ندانستند آن چگونه آمد و چگونه رفت و انگیزه نانجام ماندنش چه بود. دانستن این رازها آسان نمی‌بود و اگر هم کسانی به گرد آوردن داستان‌ها پرداختندی به این رازها کمتر پی بردندی و گنج‌وار در ماندندی.

۳. شیوه مردم سست‌اندیشه است که همیشه در چنین داستانی کسان توانگر و بنام و باشکوه را بدیده گیرند و کارهای بزرگ را بنام آنها خوانند و دیگران را که کنندگان آن کارها بوده‌اند، از یاد برند. این شیوه در ایران رواج بسیار می‌دارد و در همین داستان مشروطه نمونه‌های بسیاری از آن پدید آمد؛ مثلاً جنبش مشروطه را در ایران آقایان طباطبایی و بهبهانی و دیگران پدید آوردند، ولی دیده شد در روزنامه‌ها و کتاب‌ها میرزا نصرالله‌خان مشیرالدوله را بنیان‌گذار آن ستودند...

۴. در تاریخ بیداری ایرانیان چاپلوسانه امیر اعظم را که هیچ کاری نکرده از سران آزادی شمرده، علاءالملک را که از دشمنان بنام آزادی بوده و در زمان «خورده خودکامگی» از سوی محمدعلی میرزا به پترسبورگ رفته تا زبان روزنامه‌های آزادیخواه روس را که خرده به بیدادگری‌های لیاخف می‌گرفتند، ببندد، ... آزادیخواه یاد کرده.»^(۲۴)

چنانکه از این نقل قول برمی‌آید، کسروی در این کتاب از یک سو می‌کوشد تاریخی اجتماعی از حوادث مشروطیت ارائه دهد و از سوی دیگر تاریخ‌های موجود را به چالش کشد. کسروی با مراجعه به خاطرات و با استفاده از مطبوعات دوره مشروطیت و نیز کتاب‌های پیش از خود مانند تاریخ بیداری ایرانیان (که انتقادهایی

نیز بدان‌ها دارد) تاریخی را پدید می‌آورد که از اصلاحات میرزا حسین‌خان سپهسالار تا فتح تهران و «سرفرود آوردن محمدعلی میرزا به مشروطه» را دربر می‌گیرد. وی در خلال این مطالب بیشتر می‌کوشد تلاش‌های مردم و لایه‌های زیرین جامعه ایران را بازنماید و بنابراین با توجه به مطالعات خود در مورد تاریخ آذربایجان، شرح مفصلی از مبارزات مردم آذربایجان برای استقرار مشروطیت به دست می‌دهد. البته لازم به ذکر است کتاب تاریخ مشروطه ایران در زمان «پاکدینی» نویسنده نوشته شده و بنابراین نوعی بدبینی و ستیز با روحانیون در آن مشاهده می‌شود که از حد اعتدال فراتر می‌رود.

کتاب تاریخ بیداری ایرانیان نوشته ناظم‌الاسلام کرمانی متن کمک‌درسی دیگری برای تحولات (۱) محسوب می‌شود. نویسنده در ابتدای کتاب آورده است: «ترتیب داده می‌شود این تاریخ بیداری ایرانیان بر یک مقدمه و ده کتاب».^(۲۵) بنابراین کتاب دارای مقدمه‌ای ۱۵۷ صفحه‌ای است که نسبت آن از ذی‌المقدمه فراتر می‌رود. پس از این مقدمه طولانی سه جلد آمده که جلد سوم با فرمان مشروطیت و با ارائه اسامی روزنامه‌ها و مدارس آن زمان پایان می‌یابد.

ناظم‌الاسلام ارتباط نزدیکی با سران مشروطه به‌ویژه سید محمد طباطبایی داشت. وی سال‌ها ناظم مدرسه اسلام بود که طباطبایی آن را بنیان نهاده بود^(۲۶) و بدین دلیل به ناظم‌الاسلام ملقب شد؛ به همین جهت در این کتاب مطالب دست اولی از مکتوبات و سخنرانی‌های ایرادشده طی انقلاب مشروطه ارائه می‌دهد. از جمله آنها متن تلگراف‌های مختلف در واقعه رژی،^(۲۷) استنطاق میرزا رضا کرمانی،^(۲۸) متن برخی از شبنامه‌ها،^(۲۹) تلگراف‌های ارسال‌شده در جریان انقلاب مشروطیت،^(۳۰) و مانند اینهاست که یک دانشجوی یا محقق تاریخ معاصر ایران نمی‌تواند از آنها بی‌نیاز باشد. شاید، چنانکه احمد کسروی گفته و پیش از این بیان شد، ناظم‌الاسلام در برخی تحلیل‌ها راه به خطا برده باشد. مطالبی که وی در کتاب خود ارائه می‌کند در کمتر کتابی می‌توان چنین گردآوری شده و آن هم از سوی کسی که خود شاهد و ناظر اتفاقات بوده است، به دست آورد.

کتاب انقلاب مشروطه ایران نوشته ژانت آفاری متن کمک‌درسی دیگری برای درس تحولات (۱) است. این کتاب در ۵۷۰ صفحه، بیشتر از منظر اجتماعی به

حوادث مشروطه می‌پردازد. در سراسر کتاب بیشتر با اصطلاحاتی مانند ایدئولوژی، اصناف، سازمان‌ها، طبقات، انجمن‌ها و احزاب روبه‌رو هستیم. آفاری که انقلاب مشروطه را انقلابی چندفرهنگی می‌داند، مباحث نظری خود را از نظریه «بسیج منابع» چارلز تیلی، نظریه «انقلاب» اسکاچ پل، دیدگاه‌های تامسن در نقد دیدگاه‌های آلتوسر در مورد طبقات و نیز نظریات فمینیستی می‌گیرد. نظریه‌های پسااستعماری، مانند نظریه ادوارد سعید در نقد شرق‌شناسی نیز مورد توجه او قرار دارد. وی با این چهارچوب نظری که از یک‌سو با مارکسیسم، از سوی دیگر با فمینیسم و از دیگر سو با نظریه ادوارد سعید در ارتباط است، به سراغ انقلاب مشروطه به‌عنوان یک جنبش می‌رود.^(۳۱)

آفاری جنبش تنباکو را پیش‌درآمد انقلاب مشروطه می‌داند بنابراین سخن خود را با بررسی عامل بروز این جنبش که از نظر وی اقتصاد جهانی سرمایه‌داری و توسعه وابسته بود، آغاز می‌کند. آفاری نقش بابیان را در انجمن‌های مشروطیت بسیار برجسته و همانند کدی بسیاری از رهبران مشروطه را به این فرقه وابسته می‌داند. وی سید جمال‌الدین اسدآبادی را از فرقه شیخیه^(۳۲) و شیخ‌هادی نجم‌آبادی،^(۳۳) ملک‌المتکلمین و سید جمال واعظ را از فرقه بابیه ازلیه^(۳۴) می‌داند و نقش بیش از حدی برای بابیان در انقلاب مشروطیت قائل می‌شود که به کتاب صبغه‌ای ایدئولوژیک می‌بخشد و از اعتبار آن می‌کاهد.

با این وجود، کتاب دارای نقاط قوت بسیاری است. نویسنده از منابع بسیاری، (فارسی و انگلیسی)، استفاده کرده و جزئیات بسیاری در مورد تحولات اجتماعی و جنبش اجتماعی در تاریخ معاصر ایران ارائه داده است. فصل هفتم کتاب شرح مفصل و ارزشمندی در مورد فعالیت زنان دارد که به‌نوبه خود می‌تواند مورد استفاده محققان و دانشجویان قرار گیرد. سیر حوادث کتاب که ترتیبی تاریخی را دنبال می‌کند تا حوادث بعد از انقلاب مشروطیت تا سال ۱۹۰۸ امتداد می‌یابد و با این سخن به پایان می‌رسد که «میراث رادیکال چندفرهنگی و دموکراتیک انقلاب مشروطه، سرآغاز خوبی است برای جنبش‌های فکری امروز ایران».^(۳۵)

متون کمک‌درسی تحولات (۲)

کتاب اقتصاد سیاسی نوشته محمدعلی همایون کاتوزیان از جمله منابعی است که به‌عنوان متن کمک‌درسی معرفی می‌شود. این کتاب به گفته نویسنده «حاصل چندین سال مطالعه و تحقیق در نظریه‌ها و واقعیت‌ها توسعه و پیشرفت جوامع مدرن و نیز دربارهٔ وجوه گوناگون جامعه و فرهنگ ایرانی است و در نتیجه نظریاتی که در آن عرضه و تحلیل‌هایی که ارائه... [شده است] واکنش شتابزده‌ای نسبت به جنبش انقلابی سال ۱۳۵۷ نیست».^(۳۶)

الگوی اصلی کتاب «نظریه استبداد ایرانی» است. نویسنده معتقد است هرگز فئودالیسم اروپایی در ایران پدید نیامد، زیرا بخش بزرگی از زمین‌های زراعی مستقیماً در مالکیت دولت بود و بخش دیگر به اراده دولت به زمینداران واگذار می‌شد؛ در نتیجه دولت می‌توانست هر لحظه که اراده کند، ملک زمینداری را به خود منتقل یا به بخش دیگری واگذار کند. بنابراین زمیندار حق مالکیت نداشت، بلکه امتیازی بود که دولت به او می‌داد و هر زمان می‌خواست پس می‌گرفت. این امر موجب شد در ایران طبقه آریستوکرات - مالک پدید نیاید و دولت نماینده و مقید به رضایت و پشتیبانی چنین طبقه‌ای نباشد. برعکس در ایران قدرت اقتصادی و سیاسی طبقه زمیندار منوط به اجازه و اراده دولت بود. دولت نمایندهٔ هیچ طبقه دیگری، از تاجر و کاسب گرفته تا پیشه‌ور و رعیت نبود، بلکه این طبقات نیز - گذشته از سلطه طبقات بالاتر - تحت سلطهٔ دولت قرار داشتند؛ در نتیجه دولت به دلیل اینکه فوق طبقات قرار داشت (و نه فقط در رأس آنها)، در خارج از خود مشروعیت مستمر و مداومی نداشت، یعنی «مشروعیت» دولت اساساً ناشی از واقعیت قدرت آن بود. بنابراین چهارچوبی برای محدود کردن قدرت دولت وجود نداشت. زیرا همه حقوق در انحصار دولت و همه وظایف نیز اساساً بر عهده دولت قرار می‌گرفت. مردم نیز چون حقی نداشتند، وظیفه‌ای در مقابل دولت برای خود قائل نبودند.

در چنین نظامی امکانی برای رشد سرمایه‌داری وجود نداشت و صنعت جدید نمی‌توانست پدید آید. این مجموعه ویژگی‌های نظام استبدادی، تحرک طبقاتی زیادی را پدید آورد. سقوط دولت استبدادی به دنبال انقلاب مشروطه سبب تغییر

نظام استبدادی نشد، زیرا تبدیلی برای این نظام و مکانیسمی برای انتقال قدرت متصور نبود.^(۳۷) فرضیه کاتوزیان این است که در نتیجه کمبود آب، آبادی‌های موجود در ایران مازاد تولید زیادی نداشتند و از یکدیگر دور افتاده بودند؛ در نتیجه دولت مازاد تولید موجود را جمع‌آوری می‌کرد.^(۳۸)

کتاب به چهار بخش تقسیم شده است. در بخش نخست که فصل‌های ۲، ۳ و ۴ را دربر می‌گیرد، زمینه کلی تاریخی و نیز دیدگاه‌های نظری لازم برای بررسی موضوع اصلی ارائه شده است. بخش دوم دوره ۱۳۲۰-۱۳۰۰ را دربر می‌گیرد که با ظهور رضاخان آغاز و با سقوط وی به پایان می‌رسد. این بیست سال از نظر نویسنده، نخستین مرحله چرخه درازمدت احیای استبداد و ترکیب آن با روش‌ها و آرمان‌های شبه‌مدرنیستی و شبه‌ناسیونالیستی است که با فروپاشی رژیم محمدرضاشاه به پایان می‌رسد. در بخش سوم درباره مراحل توضیح داده می‌شود که طی آنها ابتدا سلطه شبه‌مدرنیسم به عقب رانده شده (۳۰-۱۳۲۰) و آنگاه در اتحاد با نیروهای محافظه‌کار - سنتی تدریجاً دوباره بر جامعه تسلط یافت (۴۰-۱۳۳۰).

در بخش چهارم به توصیف، تحلیل و ارزیابی فرایندهای توسعه اقتصادی و سیاسی معاصر پرداخته شده که از ترکیب استبداد دیرینه ایرانی، پدیده جدید شبه‌مدرنیسم در جهان سوم و عامل غیرتاریخی درآمد نفت پدید آمد و به استقرار یک نظام اقتصاد سیاسی منحصربه‌فرد انجامید. اگرچه در این کتاب غلبه با مباحث اقتصاد سیاسی است، به ابعاد سیاسی تر و تا حدودی به نقش نیروهای اجتماعی نیز پرداخته شده است.

کتاب تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله ایران (از کودتا تا انقلاب)^(۳۹) نوشته سرهنگ غلامرضا نجاتی در ۶۱۶ صفحه، دوره مابین کودتای ۲۸ مرداد تا انقلاب اسلامی ایران را پوشش می‌دهد. کتاب در فصل نخست به تحلیل علل شکست نهضت ملی ایران می‌پردازد. در فصل دوم استقرار رژیم کودتا مورد بحث قرار می‌گیرد. در فصل سوم به نهضت مقاومت ملی ایران در سال‌های پس از کودتا پرداخته می‌شود. در فصل چهارم شکست سیاسی - اقتصادی دولت پهلوی مورد بحث قرار می‌گیرد. در فصل پنجم به موضوع شکل‌گیری جبهه ملی دوم پرداخته

می‌شود. فصل ششم «در تدارک دیکتاتوری» عنوان یافته است. فصل هفتم به قیام ۱۵ خرداد اختصاص دارد. در فصل هشتم به موضوع کاپیتولاسیون در دوره پهلوی پرداخته می‌شود. در فصل نهم به روابط ایران و آمریکا پرداخته می‌شود. فصل دهم شکل‌گیری جنبش چریکی را در این دوره پی می‌گیرد. فصل یازدهم به اپوزیسیون خارج از کشور می‌پردازد و در فصل دوازدهم به ارتباط نظامی و تسلیحاتی دولت پهلوی با آمریکا پرداخته می‌شود.

تمرکز کتاب بیشتر بر فعالیت‌های نیروهای ملی است و بنابراین مطالب به گونه‌ای تدوین یافته‌اند که این فعالیت و مبارزه را برجسته سازند. در عین حال، فعالیت سایر نیروها نیز مطرح شده است. محتوای کتاب تحلیلی - تاریخی است و نویسنده بیشتر به تاریخ‌نگاری درباره این دوره می‌پردازد. در پایان کتاب اسنادی ارائه شده که دربردارنده اعلامیه‌ها، بریده‌هایی از مطبوعات خارجی و... است.^(۴۰)

کتاب سیاست خارجی آمریکا و شاه: ایجاد یک حکومت سلطه‌پذیر در ایران نوشته مارک ج. گازیوروسکی بر اساس الگوی «رابطه حامی‌پروری»^۱ به بررسی رابطه ایران و آمریکا در دوره پهلوی دوم و تأثیر آن بر روابط دولت و جامعه می‌پردازد. گازیوروسکی که استاد دانشگاه لوئیزیانای امریکاست، معتقد است بین دولت حامی و تحت‌الحمایه گاه نوعی استقلال عمل برای دولت تحت‌الحمایه پدید می‌آید که عواملی چند در آن دخیلند. وجه تولید، مرحله وجه تولید، شکل وجه تولید، تمرکز اجتماعی و زمان صنعتی شدن، عوامل ساختاری درونی و رخنه‌گری خارجی، و میراث استعماری و روابط سلطه‌آمیز بین‌المللی از عوامل تعیین‌کننده ساختاری بیرونی محسوب می‌شوند. دسته نخست از این عوامل موجب بروز توانایی‌هایی برای جامعه شده و موقعیت استراتژیکی بدان می‌بخشد، و عوامل دسته دوم ویژگی‌ها و توانایی‌هایی را به حکومت می‌بخشد و آن را از استقلال عمل برخوردار می‌کند. از تعامل این دو دسته ویژگی، نوع رابطه دولت و اجتماع شکل می‌گیرد که از جمله آنها درجه استقلال حکومت، سیاست‌های ملی آشکار و نوع رژیم سیاسی است.^(۴۱)

نویسنده بنا به سبک خاص خود که در تحقیقات دیگر وی نیز جریان دارد، به مصاحبه‌های ارزشمندی با اشخاص فعال در حوادث می‌پردازد و حاصل این مصاحبه‌ها را دستمایه نظریه خود می‌سازد. نویسنده کتاب مصاحبه‌هایی با عناصر سیا و عوامل ساواک انجام داده و آنها را در کنار سایر منابع کتابخانه‌ای، اسنادی و آمار و ارقام مورد استفاده قرار داده است.

جدول ۲. متون کمک‌درسی تحولات (۱ و ۲)

منبع	نویسنده	انطباق با بخشی از سرفصل	ترتیب تاریخی	سیاسی	اجتماعی	اقتصادی	اعتبار علمی	فراغت از ایدئولوژی
تحوالات (۱)	رضوانی	+	+	+	+	-	+	+
	کسروی	+	+	+	+	-	+	+
	آفاری	+	+	+	+	-	+	-
	ناظم‌الاسلام	+	+	+	+	-	+	+
تحوالات (۲)	کاتوزیان	+	+	+	+	+	+	+
	نجاتی	+	+	+	+	-	+	-+
	گازیوروسکی	+	+	+	+	+	+	+

* در مواردی که + و - هر دو آمده‌اند به معنای وضعیت بینابینی آن متن است.

نتیجه‌گیری

با توجه به بررسی به عمل آمده می‌توان گفت ما در حوزه درس تحولات در عین داشتن منابعی که نمی‌توان ارزش آنها را انکار کرد، فاقد منبع یا منابع منسجمی هستیم که دانشجویان بتوانند از آنها بهره‌مند شوند. این وضعیت در مورد منابع درسی تحولات (۲) بهتر است، اما تحولات (۱) از فقر جلدی منبع درسی رنج می‌برد و همتی می‌طلبد تا استادانی بانگیزه و توانا منابع مناسبی پدید آورند. از آنجا که این درس در رشته‌های تاریخ و جامعه‌شناسی نیز تدریس می‌شود، مناسب است برای ایجاد هماهنگی و نیز برای پوشش ابعاد تاریخی، سیاسی و اجتماعی نوعی همکاری بین اساتید گروه‌های دانشگاهی برای تدوین این منابع صورت گیرد.

پی نوشت‌ها

۱. دکتر جواد شیخ‌الاسلامی، تاریخ تحولات اجتماعی ایران (جزوه درسی)، دانشگاه امام صادق، نیمسال تحصیلی ۶۸-۶۷، صص ۲۰-۲.
۲. همان، صص ۳۵۰-۱۷۵.
۳. رجوع شود به: جان فوران، مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی، (تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۷).
۴. برای آشنایی با چهارچوب نظری جان فوران در این کتاب رجوع شود به: همان، صص ۳۵-۲۱.
۵. علی اصغر شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجار: قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم هجری قمری، (تهران: شرکت چاپ و انتشارات علمی، ۱۳۷۲)، صص ۳۶۳-۳۲۱.
۶. همان، صص ۴۲۵-۳۶۵.
۷. دکتر سید جلال‌الدین مدنی، تاریخ سیاسی معاصر ایران، جلد اول، (قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۵)، ص ۲۱.
۸. همان، ص ۶۵.
۹. همان، صص ۲۱-۱۳.
۱۰. همان، ص ۴۷.
۱۱. همان، ص ۶۸.
۱۲. همان، ص ۸۶.
۱۳. دکتر مجتبی مقصودی (به اهتمام)، تحولات سیاسی - اجتماعی ایران ۱۳۵۷-۱۳۲۰، (تهران: انتشارات روزنه، ۱۳۸۶).
۱۴. دکتر سید علیرضا ازغندی، تاریخ تحولات سیاسی - اجتماعی ایران (۱۳۵۷-۱۳۲۰)، (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۶).
۱۵. همان، ص ۱.
۱۶. دکتر علیرضا امینی، تحولات سیاسی و اجتماعی ایران در دوران پهلوی، (تهران: صدای معاصر، ۱۳۸۱)، ص ۲۷۴.
۱۷. همان، ص ۲۸۵.
۱۸. مدنی، پیشین، جلد اول، صص ۵۹۱-۳۷۷.
۱۹. همان، جلد دوم، ص ۳۵۰.

۲۰. همان، ص ۳۶۶.
۲۱. رجوع شود به فصل «نظریات سیاسی انقلاب‌ها» در: استن تیلور، علوم اجتماعی و انقلاب‌ها، مترجم: علی مرشدی‌زاد، (تهران: انتشارات دانشگاه شاهد، در حال انتشار).
۲۲. پرواند آبراهامیان، ایران بین دو انقلاب از مشروطه تا انقلاب اسلامی، مترجم: کاظم فیروزمند و دیگران، (تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۷)، ص ۵.
۲۳. دکتر محمداسماعیل رضوانی، انقلاب مشروطیت ایران، (تهران: انتشارات ابن سینا، ۱۳۵۲)، صص ۱-۵۰.
۲۴. احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، (تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۳)، صص ۳-۴.
۲۵. ناظم‌الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، (تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۱)، ص ۳.
۲۶. همان، ص ۱۳.
۲۷. همان، صص ۲۰-۳۴.
۲۸. همان، صص ۷۷-۹۱.
۲۹. به‌عنوان مثال رجوع شود به: همان، ص ۴۸۶.
۳۰. همان، صص ۴۸۰-۴۵۲.
۳۱. ژانت آفاری، انقلاب مشروطه ایران، مترجم: رضا رضایی، (تهران: نشر بیستون، ۱۳۷۹)، صص ۲۵-۳۲.
۳۲. همان، ص ۴۷.
۳۳. همان.
۳۴. همان، ص ۴۳.
۳۵. همان، ص ۴۳۹.
۳۶. محمدعلی همایون کاتوزیان، اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، (تهران: نشر مرکز، ۱۳۶۸)، ص ۴.
۳۷. همان، صص ۷-۸.
۳۸. همان، صص ۸-۹.
۳۹. سرهنگ غلامرضا نجاتی، تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله ایران (از کودتا تا انقلاب)، (تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۷).
۴۰. همان، صص ۵۷۹-۵۶۳.
۴۱. مارک ج. گازیوروسکی، سیاست خارجی امریکا و شاه: ایجاد یک حکومت سلطه‌پذیر در ایران، (تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۱)، ص ۶۰.